

M. KEMAL ATATÜRK VE KUŞADASI

Günver Güneş*

Özet

Her zaman ve her yerde gücünü ve azmini Türk Milleti'nin sağduyusundan, onun vatanseverliğinden aldığı ifade eden M. Kemal Atatürk gerek Milli Mücadele yıllarında, gerekse Zaferden sonra yurt gezilerine çok önem vermiş, bu gezilerde bizzat halkın içine girmiş, çeşitli konularda halkın görüşlerine başvurmuş, kararlarını bu görüşlerin ışığı altında vermiş, devrimlerin bu görüşlerle güçlendirmiştir. Milli Mücadele sonrası Yeni Türkiye'nin yaratılmasında Atatürk'ün yurt gezilerinin önemi büyük olmuştur. Yoktan var edilen bir ülkenin kurucusu ve milletiyle bütünleşmesi yurt gezileriyle daha pratik anlaşılacaktır. M. Kemal Atatürk'ün Milletinin ayağına giderek onu dinlemesi, diyalog kurması, milletiyle bütünleşmesi gezilerinin temel amacını oluşturmuştur. Bu çerçevede yaşamı boyunca 52 il merkezi yanında birçok ilçe ve kasabayı da ziyaret etmiş olan M. Kemal Atatürk Kuşadasına da çeşitli vesilelerle 3 kez gelmiştir. 1924, 1934 ve 1937 yıllarında gerçekleşen Kuşadası ziyaretlerini tarihe mal etmek bilgilerin ve belgelerin kaybolmadan gelecek kuşaklara ulaştırılması ile mümkün olacaktır. O zaman Mahmut Esat Bozkurt, Gazibeğendi, Kanapıçe Olayında Er Musayı İngilizlere teslim etmeyen milli duruş, Ege Manevralarının coşkusu daha iyi anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: M. Kemal Atatürk, Kuşadası, Mahmut Esat Bozkurt, Gazibeğendi, Ege Manevraları

Giriş

* Yrd. Doç. Dr Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü- Aydın
ggunes65@gmail.com

Atatürk'ün İzmir ve Aydın'a ilgisi Kurtuluş Savaşı yıllarına dek uzanır. İzmir'in işgal sürecine tepki göstermiş, Aydın cephesindeki direnişe büyük hayranlık duymuş, bölgenin direniş önderleri Yörük Ali Efe, Demirci Mehmet Efe ve Kuşadası-Söke Cephesinde M. Esat (Bozkurt), Şükrü (Saraçoğlu) ile diyalog kurmuş mücadeleyi yakından izlemiştir. Bizzat yazışmalarda bulunmuştur. İstanbul Hükümetinin Kuva-yı Milliye aleyhine propagandalarına karşı bölge de 57. Tümen ve komutanı Albay Şefik Bey tüm gücü ile M. Kemal Paşa'nın başlattığı Milli mücadeleye destek vermiştir.¹ M. Kemal Paşa 19 Mart 1919 tarihinde salâhiyet-i fevkaledeyi haiz olağanüstü yetkili bir meclisin Ankara'da toplanacağını duyurduğu günlerde İzmir, Yunan işgali altında olduğundan mebus seçimleri daha güvenli olan Kuşadası'nda gerçekleştirilmiştir. İzmir'den Türkiye Büyük millet Meclisine gidecek milletvekilleri Kuşadası'nda yapılan seçimlerde belirlenmişler buradan Ankara'ya geçmişlerdir.² Kuşadası Cephesinde yapılan mücadele'de Mahmut Esad Bey hem Kuva-yı Milliye Komutanı hem de M. Kemal Paşa'nın kurduğu TBMM'nin temsilcisi idi.³ Halkın ve M. Kemal'in güvenini kazanarak İlk mecliste mebus, ardından İktisat Vekili ve Adliye Vekili olmuştur.⁴ Kurtuluş sonrası yanmış yıkılmış İzmir ve Aydın'ın sorunlarıyla yakından ilgilenmiş yakın arkadaşlarının hem İzmir'den hem de Aydın'dan milletvekili seçilmelerini sağlayarak, bu şehirlerin yeniden imarında önemli destekleri olmuştur.⁵

Mustafa Kemal Atatürk, hayatı boyunca elli iki il merkezine çeşitli ziyaretlerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra birçok ilçeye ve kasabaya da gitmiştir.⁶ Ziyaret ettiği yerlerden biri de Kuşadası olmuştur. M. Kemal

¹ M. Şefik Aker, 57. Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi 1918-1920, ATASE Yayını, Ankara 2006, s.340, Şaduman Halıcı, Milli Mücadele'de Kuşadası ve Söke 1919-1922, İzmir 2009, s.188-189.

² Kuşadası'nda yapılan seçimlerde Ali Enver (Tekand) Bey, Mahmut Esad (Bozkurt) Bey, Süleyman Efendi, Dr Mustafa (Bengisu) Bey, Reşit Bey milletvekili seçilmişlerdir. Meclis-i Mebusanda İzmir'i temsil eden Yunus Nadi, Hasan Tahsin ve Refet Beyler de TBMM'ne katılmışlardır. Saraçoğlu Şükrü ve İlhami Beyler ise Ankara'ya gelmediler. Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995, C.III, s.515-531.

³ Nail Topal, Ateşten Adam Mahmut Esat Bozkurt, Atayurt Yayınları, Ankara 2017, s.83-97, Şaduman Halıcı, Milli Mücadele'de Kuşadası ve Söke, s.251.

⁴ Şaduman Halıcı, Yeni Türk Devletinin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt 1892-1943, ATAM Yayınları, Ankara 2004, s.74-153-271.

⁵ Günver Güneş, Atatürk ve Aydın, Aydın Ticaret Odası Kültür Yayınları No:1, Aydın 2006, s.161.

⁶ Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s.12.

Atatürk'ün Kuşadası ziyaretlerini konu alan araştırma sayısı fazla olmamasına karşın ziyaret tarihi ve sayısı konusunda karışıklık böyle bir araştırmayı zorunlu kılmıştır. Nezahat Belen'in 2004 yılında kabul edilen Doktora Tezinde M. Kemal'in Kuşadası'nı 1924 ve 1937 yıllarında olmak üzere iki kez ziyaret ettiği belirtilmiştir.⁷ Ali Ergül, Kuşadası Yerel Tarih Dergisinde kaleme aldığı ilk araştırmasında aynı tarihleri kaydetmiştir.⁸ 1981 yılında yayınlanan Atatürk Aydın'da çalışmasında da M. Kemal'in Kuşadası'na 1924 ve 1937 yılları olmak üzere iki kez geldiği ifade edilmiştir.⁹ Ali Ergül uzun araştırmalar sonrası 1934 yılı ziyaretini ilk kez yine Kuşadası Yerel Tarih Dergisinde bir araştırmasında dile getirmiştir.¹⁰ Kuşadası'nda çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan Sözlü Tarih çalışmalarında da çelişkili bilgiler birbirini izlemiş eski Kuşadalılar M. Kemal'in İlçeye bazen iki, bazen üç, bazen 4 kez geldiği, kimi tarihlerin karıştırıldığı anlatılar ortaya çıkmıştır.¹¹ Araştırmayı bu karışık ve karmaşık durumu ortadan kaldırabilmek somut bilgilere ulaşarak Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu M. Kemal Atatürk'ün Kuşadası'na yaptığı ziyaretleri bilimsel bir yöntemle değerlendirmek amacıyla ortaya koymaya çalışacağız. Bu amaçla çalışmamızı Cumhuriyet Arşivi- ATASE- Ulusal Kütüphaneler, Yerel ve Ulusal Basın, Atatürk'e ait not defterleri- Atatürk'ün Özel Kaleminin tuttuğu kayıtları gözden geçirerek şekillendirdik.

Mustafa Kemal Atatürk Kuşadası'na 1924, 1934 ve 1937 yıllarında olmak üzere üç kez ziyarette bulunmuştur. Kanapıçe Olayı ile yakından ilgilenmiş, M. Esat Bozkurt ile olan dostluğu nedeniyle de Kuşadasıyla bağı kuvvetli olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün Kuşadasına olan ziyaretlerinin tamamı önceden planlanmış bir ziyaret şeklinde olmayıp ya davet üzerine ya özel, ya da yol güzergahında olduğu ve askeri manevralar vesilesiyle gerçekleşmiştir.

⁷ Nezahat Belen, 1900-1973 Yılları Arasında Kuşadası'nın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Tarihi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2004, s.53-55.

⁸ Ali Ergül, "Atatürk'ün Kentimize Gelişleri", Kuşadası Yerel Tarih Dergisi, Sayı:1, Kuşadası 2003, s.1-3.

⁹ Atatürk Aydın'da, Haz; Mustafa Kemal Şenol, İzmir 1981 ,s.43.

¹⁰ Ali Ergül, " Atatürk Kuşadası'nda", Kuşadası Yerel Tarih Dergisi, Özel Sayı; Kuşadası 2008, s.4-5.

¹¹ Kuşadalı İbrahim Öcal Bey'in Atatürk'ün 1927 yılında Kuşadasını ziyaret ettiğine dair yanlış değerlendirme için bkz; "Atatürk Kuşadasına Kaç Kere Geldi", Kuşadası Yerel Tarih Dergisi, yıl:2, sayı:15, Nisan 2010, Kuşadası 2010, s.15.

Atatürk'ün Kuşadası'na İlk Gelişi

Cumhuriyet'in ilânından sonra Cumhurbaşkanı olarak İzmir'e ilk gelişi 2 Ocak 1924 tarihinde olmuştur. 10 Ocak günü İnönü Zaferi'nin üçüncü yıldönümü dolayısıyla Hâkimiyet-i Milliye gazetesine demeç vermiştir. 16 Ocak'ta İzmir Bölge Sanat Okulu'nu gezmiştir. 9 Şubat 1924'te İzmir'den Selçuk/Efes'e giderek arkeolojiye olan ilgisini göstermiştir. 25 Şubat akşamı Ankara'ya dönmüş ve İzmir'e bu gelişinde toplam 52 gün kalmıştır.¹² İzmir'e gelişinde ziyaret ettiği yerlerden biri de Kuşadası olmuştur.

Gazi, Cumhuriyetin ilanının hemen ardından 9 Şubat 1924 tarihinde eşi Latife Hanım'la birlikte İzmir üzerinden Kuşadası yoluyla Söke'ye gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Söke'ye gelişi Kuşadalı olan Mahmut Esat(Bozkurt) Bey'in kendisini Kuşadası'na daveti üzerine gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa daha İzmir'de iken Kuşadası'nı ziyaret edeceğini öğrenen Sökeliler, Belediye Reisi Mustafa(Ersoy) Bey, kasabanın ileri gelen ailelerinden Hacı Halil Paşa'nın oğlu Hüseyin (Özbaş) Bey öncülüğünde bir heyet oluşturmuşlardır. Kendisinin Söke'yi de şerefliendirmesi ricasında bulunmuşlar, Mustafa Kemal Paşa da bu daveti kabul etmişlerdi.¹³

M. Kemal Paşa İzmir'in kurtuluşundan iki yıl sonra 9 Şubat 1924 Cumartesi günü İzmir'den trenle Selçuk'a teşrif buyurmuşlardır. Cumhurbaşkanlığının resmi tebliğinde Reis-i cumhurun eşi Latife Hanım, Kazım Karabekir, Muhittin Targan, İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey, Manisa Mebusu Şükrü Kaya, Kurmay Yarbay Tevfik Bey olduğu halde, Ayasuluğ harabelerini görmek üzere İzmir'den saat 9.00'da özel trenle hareket etmiştir. Havanın güzel olması durumunda Kuşadası ve Söke'yi

¹² M. Kemal Atatürk, Nutuk 1919-1927, ATAM Yayınları, Ankara 1991, s.571. Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kaynakçalı Atatürk Günlüğü , Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s.242-245, Necmi Ülker- Vehbi Günay- Latif Daşdemir, İzmir'in Sevinç Günleri, Atatürk'ün İzmir Ziyaretleri, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Uygulama Merkezi Yayını, İzmir 2009, s.94. Mehmet Önder, a.g.e, s.252-253.

¹³ "Cemal Özbaş Atatürk'e Ait Hatıralarını Anlatıyor", Atatürk Aydın'da, İzmir 1981, s.80-81.

ziyaret edeceği belirtilmiştir.¹⁴ Atatürk ve yanındakiler İzmir'den jandarma, polisten oluşan tören kıtası ve İzmir halkı tarafından uğurlanır. Atatürk'ün özel treni 10.30 sularında Selçuk İstasyonuna ulaşır. Başlarında Kuşadası Kaymakamı Ekrem Bey'in bulunduğu binlerce Selçuk ve Kuşadası halkı coşkun sevgi gösterileri arasında büyük kurtarıcıyı karşıladılar.¹⁵ Burada üstü açık resmi aracına binen gazi ve eşi Kuşadası yol ayrımına kadar araçla gitmişler, mevsimin kış olması sebebiyle yolların sulak ve araç için elverişli bulunmaması üzerine atlara binerek diğer yetkililerle birlikte Efes antik kentini gezmişlerdir.¹⁶ Bir süre Selçuk halkı ile sohbet eden Atatürk bu hareketinden mutlu olan Selçukluların alkışları ve sevgi gösterileri arasında saat 12.00'de Kuşadasına doğru hareket ettiler. Kasabaya yaklaşıp yolun sol kıvrımından geçilirken o anda Kuşadasının apayrı bir görünüşü vardı. Saat 12.30 'da Atatürk otomobilini bulunduğu yüksek noktada durdurup Kuşadasının uzanıp giden kıyılarını ufkun çevrelediği denizi dakikalarca seyrettiler sonra yollarına koyuldular. Cemal Özbaş'ın 1981 yılında kendisiyle yapılan bir söyleşi de bu olayın gerçekleştiği esnada Atatürk ile birlikte aynı konvoyda yer aldığını, söz konusu viraj dönüldüğünde bugünkü Kısmet otelinin bulunduğu yarımada bütün deniz ve uzakta Sisam Adasının fevkalade güzel bir manzara ile görüldüğünü M. Kemal'in burada arabasını durdurduğunu yanında Latife Hanım ve şoförü ile yaveri Rusuhi Bey'in bulunduğunu 5 dakika manzarayı seyrettiğini ifade etmiştir.¹⁷ Cemal Özbaş o tarihte bu viraja “ *Gazi Mustafa Kemal Virajı*” adını verdiğini sonraki yıllarda ise bu alanın adının “*Ata Beğendi*”ye dönüştüğünü belirtmiştir.¹⁸ Kasabanın girişi Akyar'da Atatürk'ün arkadaşlarından Mahmut Esat Bozkurt'un başlarında bulunduğu binlerce Kuşadalının içli ve coşkun sevgi gösterileri ile karşılandılar. Kuşadası halkı ve öğrenciler Atatürk ve yanındakiler araçlardan inerlerken Eski İtalyan Rafine Zeytinyağı Fabrikasından Hükümet Konağına dek sıralanmıştı.¹⁹ Saat 13.00 sıralarında hükümet Konağı önüne gelen Gazi burada dönemin Kuşadası Belediye

¹⁴ “Gazi Paşa Değerli Eşiyle Birlikte Kuşadasını, Ayasuluğ'u ve Söke'yi Ziyaret Ediyorlar” Hakimiyet-i Milliye 10 Şubat 1924

¹⁵ Günver Güneş, Atatürk ve Aydın, s.30.

¹⁶ Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s.253, Atatürk Aydın'da, Haz:M. Kemal Şenol, İzmir 1981, s.82.

¹⁷ “Cemal Özbaş Atatürk'e Ait Hatıralarını Anlatıyor”, Atatürk Aydın'da, İzmir 1981, s.86.

¹⁸ Eski Selçuk- Kuşadası toprak yolunun bugünkü Korumar Oteli kavşak noktasındır. Kuşadalılar Atatürk'ün beğendiği bu manzaranın olduğu alana Gazibeğendi adını koymuşlardır. Bu nokta bugün Gazibeğendi olarak bilinmektedir.

¹⁹ Bkz; Ali Ergül, “Atatürk Kuşadası'nda”, Kuşadası Yerel Tarih Bülteni Özel Sayısı, Şubat 2008, Kuşadası 2008, s.5.

Başkanı İsmail Hakkı (Adalı) Bey ve kasabanın diğer yöneticileri tarafından karşılanır. Atatürk ve beraberindekiler 1924 yılında Kuşadası Belediyesinin faaliyet gösterdiği bugünkü Toros Gazinosu üstündeki yere çıkarlar. Atatürk burada kısa bir süre dinlendikten sonra saat 13.30 civarında Kuşadası Belediyesi tarafından onuruna verilen öğle yemeğine katılır. Selami Çetin'in anlattığına göre çizilmiş zeytin, konyakta yatırılmış vişne'nin de olduğu yemekler birinci hoca lakablı babası Emin (Çetin) Bey'in evinde hazırlanıp getirilmişti. Kuşadası Belediye Başkanı hanımların ikram ve karşılama için Belediye binasında kalmalarını istemişti. Kuşadası'nın ilk Kadın Belediye Meclis Üyesi Fevkiye Hanım'ın anlattığına göre ılık bir şubat günüydü. Çevredeki bütün ağaçlar pembe beyaz çiçekler açmıştı. Biz hanımlar çok sade giyinmiştik. Sırtımızda dizlerimizi biraz örten mantolarımız, ipek çoraplarımız, başımızda da kendi el emeğimiz olan tığ örgüsü berelerimiz vardı. Sade, düzgün, özenli bir kılıktı. Gaziyi merdiven başında karşıladık. Ve Kuşadalı kadınlar adına kendilerine “*hoşgeldiniz*” dedik. M. Kemal Paşa bir bardak şerbet içti. Birlikte fotoğraflar çektirdik. Kuşadalı kadınların kıyafetleri ve davranışları M. Kemal Paşa'nın hoşuna gitmişti. Kendilerine hitaben; “*Ben Türk kadınlarını Avrupalı, aydın bir dünya kadını gibi düşünür, davranır ve giyinir görmek istiyorum. Kuşadalı kadınlar örnek oldular. Bu konuda teşekkür ederim*” demiş ve hanımların tek tek ellerini sıkılmıştır.²⁰ Atatürk ve yoğun kalabalık yemek sonrası Liman Caddesi üzerinden Kervansaray önüne doğru yürürler. Burada bir süre tıpkı Selçuk'ta ve ziyaret ettiği her yerde olduğu gibi Bu kez de Kuşadası halkı ile sohbet etmiş vatandaşın hal ve hatırını sormuştur. Ardından kalabalık Kervansaray'ın sol köşesinde bulunan kale kapısından geçip çarşı boyunca bugünkü Kale kapısından geçerek kale kapısına doğru yürümüştür. Kale Kapısı üzerinde faaliyet gösteren Türk Ocağında Kuşadası yöneticileri ile yarım saat kadar konuşup ilçe hakkında bilgi alan Atatürk saat 15.00 sıralarında Kuşadalıların sonsuz sevgi gösterileri arasında Söke'ye doğru uğurlanmıştır.²¹ 15.30'da Söke'de aynı coşku ve resmi törenle karşılanan Atatürk ve beraberindeki kabile Söke Türk Ocağının açılışını yapmış, akşam saat 17.30'da Söke'den trene binerek İzmir'e dönmüştür.²²

²⁰ Kuşadasının İlk kadın Belediye Meclis üyesi Fevkiye Hanım'ın anılarını Müjgan Şavkay'dan aktaran Ali Ergül'ün makalesi için bkz; Ali Ergül, Atatürk Kuşadasında, s.5.

²¹ Cumhuriyetin 50 Yılına Armağan, Aydın İl Yıllığı 1973, Aydın 1973, s.23-26.” Atatürk'ün Kentimize Gelişleri”, Kuşadası Yerel Tarih Bülteni, Sayı:1,

²² Atatürk Aydın'da, s.26-27, Günver Güneş, Atatürk ve Aydın, s.32.

M. Kemal 1934 Manevraları Ve İran Şahı Pehlevinin İzmir’i Ziyareti Öncesi Kuşadası’nda

Mustafa Kemal Paşa, Haziran 1934’te Türkiye’ye ziyaret gerçekleştirmeyi planlayan İran şahı Rıza Pehlevi ile birlikte ziyaret edeceği Şehirleri ve buralardaki birlikleri yerinde görmek ve denetlemek amacıyla 7-15 Nisan 1934 tarihleri arasında bir geziye çıkmıştır. Bu gezide de Mustafa Kemal Paşa, İran şahı Rıza Pehlevi’nin ziyareti öncesinde, söz konusu tarihte gezilecek birlikler hakkında yeterli bilgiye sahip olmak, hangilerinin gezi güzergahına dahil edileceğine karar vermek istemiştir. Yaklaşık 9 gün süren bu gezide, farklı garnizonlarda ve birbirinden bağımsız olarak birliklere diğer manevra ve tatbikatlar gibi ayrıntılı bir hazırlığa hatta bir senaryoya dayandırılmayan küçük çaplı manevralar yaptırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın bu gezideki güzergâhı ve denetlediği birliklere bakıldığında, çok kapsamlı bir bölgeyi tetkik ettiği görülmektedir.²³

10 Nisan sabahı Mustafa Kemal Paşa, saat 09.30’da trenle Gazimir’deki piyade alayını, tayyare topçu bataryasını ve Seydiköy’de de tayyare karargâhındaki hava kuvvetleri birliklerini teftiş etmiş, müteakiben Selçuk’a hareket etmiştir.²⁴

Mustafa Kemal Paşa, Selçuk’tan otomobille Kuşadası üzerinden Samsun Dağları’na kadar bir gezinti yapmıştır.²⁵ Güzergâhta bulunan muhtelif kıtaati teftiş eden Mustafa Kemal Paşa, Hava Kuvvetleri’nin hünelerini sergilediği tatbikatta hazır bulunmuştur. Bütün istasyonlarda ve mola verdiği yerlerde halkın ve köylünün coşkun tezahürlerini selam ve iltifatla karşılayan ve ayrı ayrı hatırlarını soran Mustafa Kemal Paşa, saat 20.00’de İzmir’e geri dönmüştür.²⁶

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa yaklaşık 9 gün süren bu gezisinde, güzergâhta bulunan tüm birlikleri ziyaret etmiş, aynı zamanda birliklerin yakınında bulunan şehir ve kasabalardaki halkla beraber

²³ Ercan, Kostak, M. Kemal Atatürk’ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askeri Manevralar” Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara 2016, s.129.

²⁴ Özel Şahingiray, **a.g.e.**, 10 Nisan 1934, s. 268.

²⁵ Mehmet Önder, Atatürk’ün Yurt Gezileri, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998, s.255. K. Doğan Dirik, Atatürk’ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik, Bandırma Vapurundan Halkın Kalbine, Gürer Yayınları, İstanbul 2008, s.199. Şadan Gökova-Kaya Çelikkanat-Orhan İlhan, Atatürk ve İzmir, İzmir Gazeteciler Cemiyeti, İzmir 1980, s. 262.

²⁶ **Akşam Gazetesi**, 11 Nisan 1934 Çarşamba, s. 1.

olmuştur. Gerek askerî birlikleri ziyareti sırasında görmüş olduğu düzen ve birlik ruhu, gerekse bu ziyaretler sırasındaki halkın gösterdiği büyük coşku ve sevgi gösterisi, ordusuna ve milletine duyduğu güveni bir kere daha tazelemiştir. Bu gezi aynı zamanda, kısa bir süre sonra yani Haziran ayında gelecek olan İran Şahı'nın ziyaretinde yapılacak faaliyetlere Türk Ordusu'nun her zaman hazır olduğunu Mustafa Kemal Paşa'ya göstermesi açısından çok faydalı olmuştur.²⁷

Kanapıçe Olayı ve Atatürk

Kanapıçe, Sisam (Tigani) Adası'nın hemen karşısında, Karaburun havalisinde küçük bir koydur. Burada Türk jandarması ile İngiliz askerleri arasında yaşanan bir olay nedeniyle Türk – İngiliz İlişkileri kısa süreliğine de olsa gerginleşmiştir.²⁸ M. Kemal Atatürk'te gelişmeleri yakından takip etmiştir. Olay şöyle gelişmişti. 14 Temmuz günü Kuşadasının 30 km güneyinde Dipburnu önlerinde kimliği meçhul üç çıplak adamla, sahile yanaşan yelkenli sandala gümrük ve muhafaza kanunları uyarınca Türk sahil muhafızlarınca önce dur ihtarı yapılmış, dur ihtarına uymadıkları için havaya ateş açılmış, buna rağmen teslim olmadıklarından üzerine açılan ateş sonrası sandal durmamış ve ortadan kaybolmuştur. Açılan ateş sırasın ölen üç İngiliz askerinin cesedi Kuşadası Dipburnu sahilinde kalmıştır. Vurulan diğer İngiliz askerinin ise cesedi kaybolmuştur. Kaybolan İngiliz askerini aramak amacıyla İngilizlere ait olduğu öğrenilen bir motor ile Türk tarafından Gümrük Muhafazaya ait bir başka motor kayıp İngiliz askerini aramışlardır. Kaçan kişilerin bir İngiliz savaş gemisinin personeli olduğu dönemin ulusal ve yerel basının ifade edilmiştir.²⁹ Dönemin Kuşadası Kaymakamı Dilaver Bey, bir denetleme için Selçuk'tan Kuşadasına

²⁷ Ercan Kostak, a.g.tez, s.135.

²⁸ İngiltere'yle olan münasebetler ise İngiliz Büyükelçisi ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın iyi düzeyde olan iletişimleri dolayısıyla olumlu yönde ilerlerken, Temmuz ayında Dipburnu'nda İngiliz askerlerinin vurulması dolayısıyla ilişkiler sekteye uğramıştır. Avrupa noktasında bir diğer sıkıntı ise Balkanlarda oluşabilecek bir boşluğa sebebiyet verebilmesi dolayısıyla Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na dâhil edilememesi olmuştur. Mustafa Edip Çelik, İngiliz Büyükelçilik Raporlarında Türk Dış Politikası 1933-1937, Tarih ve Gelecek Dergisi c.3, sayı:2, Ağustos 2017, Muş 2017, s.30.

²⁹ “Kuşadası Sahillerinde Bir Hadise”, Anadolu 16 Temmuz 1934, Yeni Asır 16 Temmuz 1934, Cumhuriyet 16 Temmuz 1934, Akşam 16 Temmuz 1934, Son Posta 16 Temmuz 1934, Ulus 16 Temmuz 1934.

dönerken bir jandarma eri tarafından eline Karine Muhafaza Memuru Mustafa tarafından yazılmış bir not uzatıldı.³⁰ Uzatılan kağıtta şu satırlar yer alıyordu:

"Gümrük Muhafaza K-14 / 7 / 1934 saat 15 kararlarında Kanapıçe mevkiinde, içerisinde 4 kişi çıplak bir durumda kurşuni renkte yelkenli bir sandalın sahilimize yaklaştığını gördük. Beş arkadaş tarassut ve takip ettiğimiz sandal, Kanapıçe Koyu'na ve karaya yaklaşmıştı. Üç el havaya ateş etmek suretiyle "Dur" emrini verdik. Bu emre itaat etmeyenlerin, kendilerini denize atarak kaçmaya başlamaları üzerine beş arkadaş birden ateş ettik. Bu dört şahıstan üç tanesi ölü olarak denizde kaldı. Bir tanesinin ne olduğu meçhuldür. Mezkur sandal, denizde kendi kendine dolaşmaktadır. Ölüler sahilindedir. Keyfiyet, Dipburnu Karakol erlerinin ifadelerine atfen arz olunur.

Not: Mezkur sandalın Sisam Adası'nda bulunan İngiliz harp gemisine ait olduğunu arz ederim.

Karine Muhafaza Memuru Mustafa."

Kaymakam Dilaver Bey, notu okuduktan sonra büyük bir şaşkınlık geçirmiş, sonra arabasıyla vakit kaybetmeden Kuşadası'na dönmüştür. Telegrafhaneden Ankara'yı arayarak durumdan haberdar etmiştir. Dahiliye Vekaleti mesele hakkında daha çok tamamlayıcı bilgi istiyordu. Kaymakam Dilaver Bey, Ankara'nın istediği tamamlayıcı bilgiyi ancak uykusuz geçirdiği bir geceden sonra 15 Temmuz günü öğle sularında elde etti. "Başvekil Paşa Hazretleri"ne olayla ilgili gerekli bilgiyi arz etti.³¹

İngilizlere göre de Dip Burnu'ndaki hadisenin bir kaza olduğunun altını çizmiştir. Dip Burnu'ndaki hadise Loraine'e göre, şu şekilde cereyan etmiştir: 14 Temmuz 1934'te üç İngiliz donanma subayı tekneleri bayraksız ve subayları üniformasız olduğu halde, küçük bir sandal ile Sisam Yunan adasını ziyaret için gemiden ayrılmıştır. Teknenin Türk karasularına girmesi

³⁰ Ali Ergül, Kanapıçe Koyu Olayı, Kuşadası Yerel Tarih Dergisi, Özel Sayı, Şubat 2008, Kuşadası 2008, s. 8.

³¹ "Başvekil İsmet Paşa Hazretleri'ne: Kanapıçe Koyu Dipburnu Karakolu erlerinden beşi pusudayken, saat 16.00 sıralarında üç kişinin çıplak olarak bir kotra ile erlerin pusu yerine yaklaştıkları ve ikisinin karaya çıktıkları, erlerimizin 'Teslim olun' ihtarına mukabil karaya çıkan ikisinin derhal ve tekrar aşağıya atladıkları görüldüğünden, erlerimizin tekrar 'Teslim olun' diye bağırmalarına rağmen bunların denize atladıkları ve bunun üzerine ateş açıldığı... Birinin deniz üstünde kaldığını... İkisinin ateşten masun bir yere sığındıkları... Açılan ateşten birinin öldüğü, birinin de yaralı olduğu... İngiliz Harp gemisinin bir Yunan motorunu sahillerimize göndererek cesetlerin bulunmasını rica ettiği anlaşılmıştır Halit Çapın, Kuşadası Kanapıçe Koyu Olayı-2, Takvim Gazetesi 2 Ağustos 2005.

üzerine, Dip Burnu yakınında bir Türk devriyesi geri çekilmeleri gerektiği ihtarında bulunmuştur. İngiliz subaylarının geri çekilmemesi üzerine de Türk devriyesi 60–70 el ateş etmiştir. Olay esnasında subaylardan Operatör Teymen Robinson ölmüş, ceset suya düşmüş ve bulunamamıştır. Ayrıca Teğmen Maunsell de yaralanmıştır. Yapılan Türk açıklamasında, Sisam ve Anadolu arasındaki boğazın kaçakçılar tarafından çok kullanıldığı ve şayet burada bulunanlar parolaya önem vermezler ise şüpheli görülen tekneleri durdurmak için devriyelerin ateş etme yetkisinin bulunduğu açıklanmıştır. Ayrıca açıklamada, kaçakçıları durdurmak için yapılan işaretler anlaşılmadığı ve teknenin İngiliz donanmasına ait olduğu bilinmediği, Türk devriyesinin önce havaya ateş ettiği, ondan sonra teknenin kaçmaya çalıştığı ve bunun üzerine de ateş açıldığı ifade edilmiştir. Kaza haberinin Londra'ya ulaşması üzerine Loraine, 17 Temmuz 1934'te Türk Dışişleri Bakanı ile görüşüğünü belirtmektedir. Bu sırada gelişebilecek her hangi bir olaya hazırlıklı olmak amacıyla İngiltere Akdeniz bölgesi başkumandanı Sisam'a ilave gemiler getirtmiştir. Türk Büyükelçisi Fethi Okyar ve Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, devriyelerin sadece mevcut emirlere uygun davrandığını savunurken, bir yanlış anlama sonucu oluşan bu şanssız kazadan dolayı Türk hükümetinin büyük üzüntü duyduklarını belirtmişlerdir. Amiral Sir William tarafından olaydan Türk hükümetinin haberdar olmadığı, Dip Burnu bölgesinin Türkler için büyük önemi olduğu, olayın bir kazadan ibaret olduğu Loraine'e bildirilmiştir.³² Bunun üzerine İngiliz hükümeti Türk hükümetinin üzüntü ifadesini kabul etmiş, olayın geçtiği yere yakın bir mevkide bir cenaze töreni icra edilmesi ve törene bir Türk destroyerinin katılması lüzumu kararlaştırılmıştır.³³

Olayın üçüncü günü, yani 16 Temmuz öğleden sonrasına kadar, Kuşadası'nda kayda değer bir şey olmadı. Olmadı ama Ankara'nın bütün dikkatleri yine de oradaydı. Kuşadası ile Başkent arasındaki telgraf tellerine ambargo konulmuş ve her yeni haberin ivedilikle ulaştırabilmesi için bütün tedbirler alınmıştı. Ve 16 Temmuz günü saat 14.00 sıralarında, üç bacalı bir İngiliz harp gemisi Dipburnu istikametinden gelerek, limanın dört mil açığında durdu. Kaymakam Dilaver Bey, aynı anda Ankara'ya şu telgrafı çekti: "*Tarrasuttayım.. Harp gemisinden bir motor sahilimize yaklaşıyor. Karaya çıkmalarına izin verelim mi?*" Ankara'nın cevabı kısa oldu: "*Gelen*

³² Esra Sarıkoyuncu Değerli, Bir İngiliz Diplomatının Gözüyle Atatürk ve Türkiye 1933-1939, Turkish Studies, International Journal for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic, Volume:3/4, Summer 2008, Ankara 2008, s.643-644.

³³ "Kuşadası Sahilinde Dipburnuna Çıkmak İsteyen ve Dur Emrine İtaat Etmeyen Meçhul Şahıslar Muhafızlarımızın Ateşine Uğradılar", Aydın 18 Temmuz 1934.

motoru yalnız liman reisi karşılansın. Siz telgrafhanede bulunun. Sadece liman reisiyle görüşsünler..."

Kaymakam, aldığı direktife uydu. Ancak gelenler kaymakam ile görüşmek istiyorlar ve onu limana ayaklarına çağırıyorlardı. Bu sıralarda, telgrafın yanı sıra bir manyetolu telefon da Ankara ile temas halindeydi. Dilaver Bey, bu durumu telefonla Başvekil Paşa Hazretleri'ne arz edilmek üzere hemen aktardı. Ve telefonun öbür ucundan gelen seslere kulak verdi: M. Kemal Paşa'nın Kızılcahamam da olduğu konu hakkında bilgilendirildiği öğrenildi. İsmet Paşa Dilaver Bey'e liman'a gitmemesi, eğer İngilizler Kaymakam Dilaver Bey'i ziyaret etmek istiyorlarsa, kendi makamında kabul etmesini ve olay hakkında İngilizler tarafından soru sorulması halinde uygun bir cevap verilmesini bildirdi.

Kuşadası Kaymakamlık Binası o sıralar yeni inşa edilmiş ve Kaymakamlık makamı da oldukça iyi döşenmişti. Dilaver Bey'i odasında ziyaret edenler, göğüsleri nişanlarla dolu iki İngiliz subayı ile iki sivildi. Yabancılar, gösterilen koltuklara oturduktan sonra hemen konuyu açtılar. Sivillerden iyi Türkçe bilen ve Rum olduğu anlaşılan biri, konuşmanın Fransızca olarak cereyan etmesini istedi. Dilaver Bey, aralarında Türkçe bilen biri olduğuna göre bunu gereksiz bulduğunu söyledi. Sadede gelindi ve önce İngilizler söz aldılar. İngilizlere göre: "*Sisam Adası'na bir nezaket ziyareti yapmakta olan İngiliz Akdeniz Filosu'na mensup bazı harp gemileri, sahillerimize yakın demirlemişler. Bu gemilerden birinde, üç subay dürbünle kıyılarımızı seyretmişler. Kanapıçe Koyu'nun bulunduğu Dipburnu sahilinin plajını ve kumunu çok beğenmişler. Yüzmek üzere bir sandala binip buraya doğru gelirlerken, kendilerine kıyıımıza 50 metre kala ateş açılmış ve subaylardan biri ölmüş, diğerleri yaralı olarak gemilerine dönmeyi başarmışlar. Türk makamlarının bu konuda karşı çıkacakları bir nokta var mıydı?"*

Dilaver Bey, olayın İngilizler tarafından geçiştirilmek istenen kısmını ele aldı önce, cevaplamasını yaparken. Üzerlerine ateş açılan İngiliz subayları karaya çıkmışlardı."Dur !" emrine itaat etmemişlerdi. Bu, kaçakçılığı önlememize dair olan kanun maddesine aykırı bir davranıştı. 1918 Numaralı Kanun'a göre, bu tip hareket eden kişilere ateş edilirdi. Olaydan üzüntü duyulmaktaydı. ama Türk askerlerinin hareket tarzı kanunlara uygundu.

Bu tarzdaki konuşma, iki saate yakın bir süre devam etti. Sona doğru, İngiliz kumandan cebinden bir kağıt çıkartarak kaymakama hitaben şöyle konuştu:

- Londra Hükümeti'nden aldığım üç maddelik talimatı size bildirmek isterim. Londra Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'ne şu isteklerinin bildirilmesini talep etmektedir.

Dilaver Bey, İngiliz komutanın sözünü kesti:

- Kumandan cenapları yanlış temas aramaktadırlar. Ben Türkiye Cumhuriyeti'nin temsilcisiyim. Osmanlı Hükümeti'nin değil...İngiliz, kızararak ve özür dileyerek "**Türkiye Cumhuriyeti**" olarak değiştirdi ve istekleri sıraladı! İngilizler'in istekleri **1-** Öldürülen subayın cesedini aramak üzere İngiliz Donanması'na bağlı motorlar sahillerimize gelecekler ancak, bu araştırma sırasında kendilerine ateş açılmayacağı hususunda yazılı teminat verilecektir.**2-** İngiliz bayrağına tarziye verilecek, ölen subayın ailesine zarar ve ziyan ödenecektir. **3-** Subaylarını öldürdüğünü tespit ettikleri Balıkesirli er Musa, derhal yerinden alınarak cezalandırılacak ve verilecek ceza kendilerine bildirilecektir. Şeklinde üç bölümde toplanıyordu.³⁴ Ve bu üç bölüm, sert bir hava taşıyordu.

İngiliz taleplerini bildirdikten sonra, Dilaver Bey'i gemilerine davet etti. Davet, nazık bir dille reddedildi. Kumandan daha sonra, İngiliz denizcilerin gezmek için Türk kıyılarına çıkıp çıkamayacaklarını sordu. Bunun da cevabı kesinlik taşıyan bir cümleydi:

- Hayır. İngiliz denizcilerin Kuşadası'nı ziyaretleri için Türk Hükümeti'nden bir talimat alınmış değildir.

Kaymakam Dilaver Bey, İngiliz heyeti ile konuşmasını derhal Ankara'ya geçti. Ankara'dan cevap gecikmedi. Bu kez makinenin başında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras bulunuyordu ve Kuşadası Kaymakamı'na, İngilizler'e verilmek üzere bir mektup yazdırdı. Mektup şöyleydi:³⁵

"Kumandan cenapları, 2 İngiliz hafif motorunun kaybolan cesedi aramasına müsaade ettim. Ceset bizim tarafımızda bulunursa, tabiatıyla sizlere tevdi olunacaktır. Bu araştırmalara dünden memur edilmiş olan Gümrük Muhafaza motorumuz, İngiliz motorlarının araştırmaları esnasında beraber bulunarak, birlikte araştırmaya ihtimam edeceklerdir. Gümrük motorumuzun beraber bulunması, sahil muhafızlarını ateş etmekten men eder.

³⁴ Halit Çapın, Kuşadası Kanapiçe Koyu Olayı- 3, Takvim Gazetesi 3 Ağustos 2005.

³⁵ Halit Çapın, Kuşadası Kanapiçe Olayı, Takvim 3 Ağustos 2005, Ali Ergül, Kanapiçe Olayı, s.8.

Kuşadası Kaymakamı Dilaver"

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey mektubun yazdırılmasından sonra kaymakama bir de talimat verdi. Talimat şuydu: "*Kaymakama, olayı yapan erlerin yerlerinden kaldırılıp kaldırılmayacağını ve soruşturma altına alınıp alınmayacağını sorarlarsa, soruşturmanın açıldığını ve bu nedenle erlerin yerlerinden alınmış olacağına şüphe etmediğini, kendi bilgisi olarak beyan eder. Bu konularda, kendisinden sorulmadıkça bir şey söylenmemesi lazımdır.*"³⁶

Mektup aynı gün, Kuşadası Liman Reisi tarafından İngiliz amiraline ulaştırıldı. Amiral teşekkür ederek, ertesi gün bir kumandanı, cesedi arama zamanını kararlaştırmak için kaymakamı ziyarete yollayacağını bildirmiştir. 17 Temmuz günü sabaha karşı saat 02.30 sıralarında Başvekil İsmet Paşa Kuşadası'nı arayarak şunları belirtmiştir; "*İngilizler, çıplak adamlarının karaya çıkmadıklarını beyan etmekte. Kaymakam Bey'in bu noktaya temas etmemiş olduğu, dikkatimizi çekmiştir. Hakikat nedir? Bunu hükümetin olduğu gibi bilmesi, meselenin halli için tek çaredir. Hükümetin yalan ve yanlış muameleye dayanması, çok zararlı ve muhataralı olur. Adamlar hakikaten karaya çıkmamışlarsa dahi, erlerimiz yine vazifelerinin gereğini yapmışlardır. Elverir ki Hükümet hakikate aykırı beyana düşmesin. Vekiller Heyeti şu anda toplantı halindedir. Binealeyh, memurlarımızın ve erlerimizin korkmayarak hakikati olduğu gibi söylemelerini isterim. Yarım saate kadar cevap bekliyorum.*" 18 Temmuz günü saat 15.20 sıralarında, Sisam sahillerinin önünden 7 harp gemisi çıktı. Bunlar ağır yolla Darboğaz'a doğru seyrediyorlardı. Durum hem İzmir Valiliğine hem de Dahiliye Vekaletine telgrafla iletildi.

"Dahiliye Vekaleti'ne...

Durumu yakından incelemek üzere, Gümrük Alay Kumandanı İlhami Bey, Genel Kumandan Seyfi Paşa'dan aldığı emir üzerine, şimdi bir Gümrük motoruyla Darboğaz istikametine hareket etti. Arz ederim.

Kaymakam Dilaver"

"İzmir Valiliği'ne...

*Darboğaz istikametinde durumu incelemeye gelen Alay Kumandanı İlhami Bey'in Genel Kumandanlığı'na Söke Posthanesi'nden yazdığı telgraf raporunu, bilgi için arz ediyorum. **RAPOR:** Darboğaz'a geldim. Sisam*

³⁶ Ali Ergül, Kanapiçe Olayı, s.8.

önünde 4 kruvazör, 7 torpido var. Kruvazörlerden biri, 'Queen Elizabeth'tir. Cesedi aramak için yaptığım temasta, beni amiral gemisine çağırdılar. Gitmedim.

Alay Kumandanı İlhami"

Gazi Paşa, bütün bu olaylar sırasında Kızılcahamam'da bulunmaktaydı.³⁷ Ve gelişmeleri de saati saatine izliyordu. İngiliz Donanması'nın tehditkar bir tavırla kıyılarımıza yaklaştığı kendisine iletilince, Ankara'ya ve Kuşadası'na bağlı hatlardan emretti.³⁸

"Kanuni vazifesini yaptığı anlaşılan Türk eri Balıkesirli Musa, yerinden alınamaz ve cezalandırılmaz. Gerekirse Musa için Britanya İmparatorluğu ile hali mahasama (savaş) göze alınır... Kızılcahamam'dan şimdi Ankara'ya hareket ediyorum. Ege Bölgesi'nde kısmi seferberlik emrini veriyorum."³⁹

O dönemin Kuşadası Kaymakamı Dilaver Argun, Ata'nın bu çıkışı ile ilgili olarak sonradan şöyle konuşacaktır:

"Bu emir, bu haysiyetli ses, beni ağlattı. Bütün yorgunluğumu alıp götürdü. Genç bir kaymakam olarak, bütün benliğim gurur ve iftiharla sarsılıyordu. O günden bu yana birçok valilik ve müsteşarlıklarda buldum. Atatürk'ün görev aşkını koruyan bu laflarını başka kimseden duymadım ve sözleri hiç unutmadım."⁴⁰

İngilizler'in davranışlarının ne olacağı beklenedursun, seferberlik emri de yerine getirilmeye başlandı. Kuşadası halkının telaşa kapılmaması için gerekli uyarılar yapıldı. Seferberlik emri mademki Gazi Paşa'nın ağzından çıkmıştı, o halde en kısa zamanda yerine getirilecekti. Öyle de oldu. Kuşadası ve havalisinde, en ufak bir aksaklığa meydan verilmeden her şey tamamlandı. Gazi Paşa'nın dediği gibi, gerekirse Balıkesirli Musa için bütün Türkler bir kere daha ve yeni baştan dövüşeceklerdi. Bu, haysiyetli bir lider ve haysiyetli bir millet için kaçınılmaz bir durumdu. İcap ederse birtakım şeyler inceldikleri yerden kopacaklardı. Suskun İngilizler, kısmi seferberlik hazırlıklarını tamamladıktan sonra konuştular. Bu bir telgraftı

³⁷ Enver Konukçu, Atatürk ve Bolu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:XVIII, Sayı:54, Kasım 2002, Ankara 2002, s.1042.

³⁸ Halit Çapın, Kuşadası Kanapıçe Koyu Olayı-4, Takvim Gazetesi 4 Ağustos 2005.

³⁹ M. Kemal Paşa Bolu seyahati sırasında onuruna düzenlenen gece de Kuşadası olayının haberini almış ve haberi alır almaz Cevad Abbasla gerekli telgrafları Ankara'ya ve Kuşadasına iletmışti. Bkz; Enver Konukçu, Atatürk ve Bolu, s.1042.

⁴⁰ Ali Ergül, Kanapıçe Olayı, s.9.

Sisam'dan 15.00 sıralarında İngiliz Harp Filosu'nun başkumandanından gelen mesajda maktul İngiliz zabitanın cesedinin aranması için İngiliz motorlarına izin verildiği belirtiliyordu. Dilaver Bey bu teli aldıktan sonra, daha önceki talimatı icabı Milli Müdafaa Vekili Zekai Bey'le konuştu. Güneş batarken, hava kararmak üzereyken de Ankara aradı. Başvekil Paşa Hazretleri görüşeceklerdi. Saat: 19.20 civarında Başvekil İsmet Paşa Kaymakam Dilaver Beyle irtibat kurdu. İngiliz motorlarının araması sırasında dost davranılması ve bir hadiseye meydan verilmemesi kendisine iletildi. Başvekil Paşa Hazretleri'nin talimatları devam ediyordu.⁴¹ Başvekil Paşa Hazretleri'nin Kuşadası Kaymakamı Dilaver Bey'e telgraf başında verdiği talimatlar şunlardı:

"1- İngiliz Donanması'nın, cesedi aramak için sizden verilmiş olan müsaadenin telle tasdiğini istediğini anlaşıldı. Tarafımızdan, tasdik ve teyit cevabının verilmesi ve motorlarımızın her türlü kolaylığı göstermek için hazır bulduklarının bildirilmesi uygun görüldü. İngiliz motorlarının araması esnasında, dostça davranılması ve bir hadiseye meydan verilmemesi lazımdır. 2- Bugün İngiliz Büyükelçisi ile yapılan görüşmede aşağıdaki hususlar açıklık kazanmıştır: İki Hükümet, olay üzerinde iki tarafta da kötü niyetten eser bulunmadığına kanaat hasıl etmiştir. Soruşturmaya ve karşılıklı ziyarete lüzum kalmamıştır. İngiliz subayının öldüğü yerde, İngiliz Donanması'nın bir kısmı tarafından cenaze merasimi yapılacaktır. Türk Donanması, bir torpidosu ile bu merasime katılacaktır. Bu maksatla, bir torpidomuz 20 Temmuz 1934 Cuma günü öğle zamanlarında Kuşadası'nda olacaktır. İngiliz Donanması'nın merasim programı ve saati tarafımızdan haber alınınca, torpidomuz merasim yerine hareket edecek ve İngiliz Donanması'ndan önce orada hazır bulunacaktır. Torpidomuzda merasim topu bulunmadığı, İngiliz Büyükelçiliği'ne bildirilmiştir. Başvekil İsmet"

20 Temmuz günü, törende Türkler tarafından denize atılacak olan çelenk İzmir'den Kuşadası'na getirildi.⁴² Ardından, Kocatepe Torpidosu Kuşadası Limanı'na girdi. Kaymakam Dilaver Bey merasimin Kanapiçe koyunda yapılacağı, Kocatepe Torpidosunun arkasında ve sağında Queen Elizabeth zırhlısı ile maktulun mensup olduğu Dövenşayr ve Amiral Gemisi olan London Kruvazörlerinin törende hazır bulunacağını, törenin sabah 09.00'da boru işareti ile sancakların yarıya indirileceğini, dini merasime 12

⁴¹ Halit Çapın, Kuşadası Kanapiçe Koyu Olayı-5, Takvim Gazetesi 5 Ağustos 2005.

⁴² "Kuşadası Müessif Hadisesinde Suiniyetten Eser Olmadığı Tahakkuk Etmiştir", Aydın Gazetesi 21 Temmuz 1934.

dakika ayrıldıktan sonra boru sesleri arasında kurşunsuz üç el yaylım ateşi yapılarak 3 dakika saygı duruşunda bulunulacağını ardından denize çelenk atılıp, bandonun İngiltere milli marşını çalmasından sonra İngiliz Gemilerinin demir alarak Sisam'a döneceğini hem İzmir Valiliğine hem de Başvekalet'e konu hakkında telgrafla bilgilendirmiştir.⁴³

Kocatepe, Kuşadası'na öğleden sonra geldi. Akşamüstü ise İzmir'e hareket etti.⁴⁴ İngilizlerin pek çok prensip ve detay açısından eksik bulunduğu tören, 21 Temmuz'da yapılmış ve Türk hükümeti ihtiyari olarak maktulün akrabalarına 2000 poundluk tazminat önermesi ile olay kapanmıştır.⁴⁵

Bu olayların sonunda, Kuşadası Kaymakamı Dilaver Bey'e bir takdirname ile 50 lira para mükafatı ve 1 hafta istirahat izni verildi. 1934'ten sonra Dilaver Bey başka bir yerde görevliyken Kuşadası'na gelen Mülkiye müfettişleri, İngiliz amiraline çekilmiş olan 9 liralık telgraf ücretini uygunsuz bulup, hakkında soruşturma açtılar. Dilaver Bey, devlet parasını çarçurdan İzmir Asliye Ceza Mahkemesi'ne sevk edildi. Hakim Kemal Aksüt, ilk celsede salonu boşalttıktan sonra Dilaver Bey'i yanına çağırıp, gerekli makamlara her türlü küfürü etmiş, ardından da beraat kararını çıkartmıştı. Bir er Musa'nın; o Balıkesirli neferin cezalandırılmaması için İngiliz İmparatorluğu ile harbi göze alan Gazi Paşa Türkiyesi, bürokrasi yüzünden, 9 lira için, koca kaymakamını mahkemelik etmekten çekinmemişti. Kuşadasında cerayan eden bu olay, genç ve dinamik Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunun, Atatürk'ün tam bağımsızlık anlayışının örneği ve Atatürk'ün Türk gencine güveninin en canlı bir hikâyesidir.⁴⁶

ATATÜRK, Ege Manevraları ve Kuşadası

⁴³ Ali Ergül, Kanapıçe Olayı, s.9.

⁴⁴ Yeni Asır 22 Temmuz 1934.

⁴⁵ Esra Sarıkoyuncu Değerli'nin İngiliz Arşiv belgelerine dayanarak belirttiğine göre İngilizler varılan anlaşmadan pek de hoşnut görünmüyorlardı. PRO, FO 1011/35 (26 Temmuz 1934 tarihli Sir Percy Loraine tarafından Sir Lancelot Oliphant'a gönderilen mektup.) Esra Sarıkoyuncu Değerli, Bir İngiliz Diplomatının Gözüyle Atatürk ve Türkiye, s.644.

⁴⁶ Burhan Göksel, Atatürk'ün Gençlik Konusuna Bakışı ve Niçin Atatürkçülük Eğitimi, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.II, Sayı:5, Mart 1986, Ankara 1986, s.476.

Atatürk'ün 9 Ekim 1937'de Aydın ve ilçelerine ziyareti memleket çapında yankılar uyandıran bir seyahat olmuştur. Bu seyahat aynı zamanda Atatürk'ün Aydın'a yaptığı son seyahattir. Atatürk, Ege Manevralarını izlemek üzere refakatindeki Başvekil İsmet İnönü, bakanlar ve milletvekilleriyle birlikte 8 Ekim 1937'de Ankara'dan Aydın'a doğru hareket etmiştir. Atatürk bu seyahati nedeniyle Ankara'dan siyasi müsteşarlar, mebuslar, generaller, vekaletler ileri gelenleriyle, Ankara Valisi ve Emniyet Müdürü ile büyük bir kalabalık tarafından uğurlanmıştır.⁴⁷

Nazilliden ayrıldıktan sonra, 17:30 civarında Aydın'a gelen Atatürk'ün özel treni burada iki dakika kalmıştır. Aydın İstasyonu'nda çok kalabalık bir halk kitlesi ile Orta ve Sanat Okulları ve Aydın'daki bütün ilkokulların öğrencileri tarafından sürekli alkışlanmıştır. Atatürk heyecanlı tezahürat yapılarak Ege Manevralarının merkezi Germencik'e doğru uğurlanmıştır.⁴⁸ Aydın'da yapılacak manevraları⁴⁹ izlemek üzere Atatürk ve maiyeti 10 Ekim 1937 Pazar günü akşam üzeri güneş battıktan sonra özel treniyle Söke'ye gelmiştir.⁵⁰

Burada daha önceden Söke'ye gelmiş bulunan Mareşal Fevzi Çakmak, diğer paşalar ve kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılandılar. Atatürk o geceyi Söke İstasyonu'nda özel treninde geçirdi. 11 Ekim 1937 Pazartesi günü saat 11:00 sıralarında vagonundan inen Atatürk birkaç poz fotoğraf çektirdikten sonra İsmet İnönü ve bir generalle, üstü açık bir otomobile binerek Güllübahçe istikametine hareket etmiştir.

Manevranın icra edildiği alan kuzeyde; Sığacık-Seferhisar-Torbalı-Küçük Menderes Mansabı (yatağı), doğuda; Aydın, güneyde; Büyük Menderes Mansabı, batıda; Ege Denizi arasında kalan bölgedir.⁵¹ Manevra sahası aynı zamanda, Aydın- Söke-Kuşadası-Aziziye-Çamlık mntıkları arası olarak da belirtilmiştir.

⁴⁷ **Ulus** 8 Ekim 1937, **Cumhuriyet** 9 Ekim 1937, **Aydın** 9 Ekim 1937, **Anadolu** 9 Ekim 1937, **Yeni Asır** 9 Ekim 1937.

⁴⁸ **Aydın** 10 Ekim 1937.

⁴⁹ Fahrettin Altay, 10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922, Eylem Yayınları, Ankara 2008, s.491.

⁵⁰ Atatürk'ü taşıyan özel tren saat 19:05'te Söke'ye ulaştı. Oysa Atatürk'ün yurt gezilerini yazan Mehmet Önder Atatürk'ün geceyi Aydın'da geçirdiğini belirtmektedir. Seyahatin tanıkları ve dönemin gazetecilerinin verdiği bilgiler doğru kabul edilecek olursa Mehmet Önder'in yanıldığını söyleyebiliriz. Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara 1975, s 57-62.

⁵¹ **2'nci Ordu Tarihçesi 1843-2000**, s. 4-1.

Ege Manevrası'nın Senaryosu

Manevraların senaryosu özetle şöyledir: Denize hâkim düşman bir devlet mefruzan İzmir güneyine asker çıkarmıştır. Kırmızı kuvvet bunları karşılamış verilen harpte düşman Kırmızı cepheyi kıramamış Seferihisar'dan Küçük Menderes Nehri'ne kadar denize paralel ve karşılıklı bir cephe kurulmuştur. Bu muvaffakiyetsizliği gören düşman, Kırmızı taraf cephesini sol kanadından çevirip sökmek istemiştir. Kuşadası ve civarına asker çıkarmıştır. 10 Ekim 1937 Pazar sabahı başlayan manevralar 13 Ekim 1937 Çarşamba akşamı Mavi kuvvetlerin zaferiyle sona ermiştir.⁵²

Fabrika açılışından sonra Nazilli'den trenle Söke'ye hareket eden Atatürk ve yanındaki zevat, bütün istasyonlarda, kasabalar ve civar köyler halkının coşkulu tezahüratı ile karşılanmış, özellikle Aydın'da büyük bir karşılama olmuştur.⁵³ Heyet saat 19.05'te Söke'ye geçmiştir. Fabrika açılışından sonra Mareşal Fevzi Çakmak, bazı paşalarla birlikte Atatürk'ten önce manevranın icra edileceği bölgeye giderek tetkiklere başlamıştır.⁵⁴

9 Ekim akşamı Söke'de kalan Atatürk, 10 Ekim sabah saat 08.00'de refakatinde Başbakan İsmet İnönü, bakanlar, Mareşal Fevzi Çakmak, Celal Bayar, Heyeti Vekile, Afet inan, Ordu, Kolordu ve Tümen Komutanları olduğu halde Söke'den otomobillerle manevra sahasına gitmiş, Söke'nin Güllübahçe Mevkiinden Mavi taraf motorize kıtalarının hareketâtını tetkik etmiştir.⁵⁵ Saat 09.30'da Dededağı⁵⁶ Mevkiinden Kırmızı ve Mavi tarafın hareketlerini izlemeye müteakip, Kuşadası yolunu kullanarak saat 11.15'te Çamlık'a gelmiştir.⁵⁷ Atatürk Çamlıkta Kuşadası Kaymakamı, vilayet ve

⁵² **Akşam Gazetesi**, 10 Ekim 1937 Pazar, s. 1.

⁵³ **Tan Gazetesi**, 10 Ekim 1937 Pazar, s. 3;

⁵⁴ Genelkurmay Başkanı Orgeneral Fevzi Çakmak, Ege Manevraları ile ilgili olarak, 7 Ekim 1937 tarihli şifreli yazısında, 7 Ekim 1937'de Ankara'dan akşam trenle hareket edeceğini, 9 Ekim 1937'de sabah saat 3.35'de Söke'ye varacağını, yanında Orgeneral Asım Gündüz ile birlikte 11 kurmay subay olduğunu, Orgeneral İzzettin Çalışlar ile aynı gün sabah saat 07.00'de Söke'de buluşacağını, geçtiği güzergâhlarda merasim istemediğini bildirmiştir. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kutu No: 40, Gömlek No: 48, Belge No: 48-1, Tarih, 7.10.1937. Bkz., EK-12.

⁵⁵ Aydın 12 Teşrin-i Evvel 1937, Anadolu 12 Teşrin-i Evvel 1937, Yeni Asır 12 Teşrin-i Evvel 1937, Ulus 12 Teşrin-i Evvel 1937, Akşam 12 Teşrin-i evvel 1937, Cumhuriyet 12 Teşrin-i Evvel 1937.

⁵⁶ Burasının; Yeniköy"ün 500 m. kuzeyindeki Yüksek Tepe olduğu tespit edilmiştir.

⁵⁷ Özel Şahingiray, **a.g.e.**, 10 Ekim 1937, s. 661.

kaza jandarma kumandanları emniyet müdürü tarafından karşılanmıştır.⁵⁸ Söke'den Çamlık'a gelene kadar geçtiği yollarda, Kuşadası'nda ve Çamlık'ta halk, Atatürk'e derin saygı ve sevgi tezahürleri göstermiştir. Atatürk, Çamlık'ta Kuşadası Kaymakamı, vilayet ve kaza Jandarma Komutanları ve Emniyet Müdürü tarafından karşılanmış, burada dinlenmiş ve öğle yemeğini yemiştir.⁵⁹

Atatürk, bölgeyi gezerek halkla bütünleşirken, manevralar tüm hızıyla devam etmiştir. Saat 06.30'da Mavi tarafın taarruzu ile başlayan harekâta, Akdeniz'e hakim Mavi bir devletle Kırmızı harp halindedir. Öğleden evvel düşman kuvvetlerini temsil eden Mavi taraf, Söke üzerinden Menderes mıntıkasına zırhlı vasıtalarla çetin muharebeler yaparak, Davut Dağı tarafından ilerlemiştir. Kırmızı taraf da buna çok şiddetli mukabelede bulunmuştur. Başta Atatürk olduğu halde Vekiller Heyeti ve Komuta Heyeti hareketleri yakından tetkik ve takip etmişlerdir.⁶⁰

Atatürk saat 16.00'da Çamlık civarındaki bir tepede Kırmızı taraf komutanı ile öğleden sonraki vaziyet hakkında görüşmüştür. Müteakiben Kurfalı Köyü⁶¹ civarında Mavi kuvvetlerin bir Alay Komutanına (64'üncü Piyade Alay Komutanı) bazı sorular sormuştur. Burgaz Köyü civarında Mavi Ordu Komutanı Korgeneral Mustafa Muğlalı'dan son vaziyet hakkında bilgi almış, saat 19.30'da Çamlığa dönerek geceyi trende geçirmiştir.⁶²

Hava Kuvvetleri ise şafakla beraber faaliyetlerine başlamıştır. Mavilerin hava keşif tayyareleri, avcı tayyarelerinin himayesinde, cephelerde keşifler yapmıştır. Söke'nin üzerinde birkaç hava muharebesi olmuştur. Atatürk'ün manevi kızı Tayyareci Sabiha Gökçen, Mavi taraf bölgesinde başarılı keşif uçuşları yapmıştır. Söke Ovasında motorize zırhlı tugay ile Kırmızılardan bir süvari tugayı arasında muhtelif çarpışmalar olmuştur. Motorize tugay, çetin mukavemetlere maruz kalmakla beraber, Morali istikametinde ilerlemiştir. Kuşadası Cephesi'nde taarruza geçen

⁵⁸ Aydın 12 Teşrin-i evvel 1937, Anadolu 12 Teşrin-i Evvel 1937, Ulus 12 Teşrin-i Evvel 1937.

⁵⁹ **Son Posta Gazetesi**, 12 Ekim 1937 Pazartesi, Akşam 12 Teşrin-i Evvel 1937, Tan 12 Teşrin-i Evvel 1937, Aydın 12 Teşrin-i Evvel 1937, Anadolu 12 Teşrin-i Evvel 1937.

⁶⁰ Aydın 12 Ekim 1937, Anadolu 12 Ekim 1937, Yeni Asır 12 Teşrin-i Evvel 1937, **Ulus Gazetesi**, 12 Ekim 1937 Pazartesi, s. 1.

⁶¹ Kurfalı'nın bugünkü adı Yeniköy'dür.

⁶² Özel Şahingiray, **a.g.e.**, s.10. Ekim 1937, s. 661.

Maviler, arazinin dalgalı ve müsait vaziyetinden istifade eden Kırmızılıarın inatçı mukavemetlerine maruz kaldıklarından, ağır ağır ilerlemişlerdir. Mavi kuvvetler öğleden evvel büyük fedakârlıklar yaparak Murat Dağı'nı düşürdükten sonra, yine mukavemete maruz kalmışlar ve nihayet akşama yakın Söke'yi işgal etmişlerdir. Bu mıntıkadan geri çekilen Kırmızı kuvvetler bütün kuvvetleriyle, asıl kuvvetlerin toplanmalarına lazım gelen vakti kazandırmaya çalışmışlardır.⁶³ İlk gün muharebeleri, Mavi (1'inci Kolordu)'nin bütün kuvveti ile karşısındaki Kırmızı Tugay (18'inci Dağ Tugayı)'a taarruz etmesi ve Söke-Gümüşdağı-Ovacık Dağı hattını ele geçirmesi ve 18'inci Tugay'ın oyalama muharebeleri yaparak Kurupınar Beleni-Neşetiye-Mursallı-Moralı-Yeniköy hattına çekilmesi ile son bulmuştur.⁶⁴

Atatürk Gümelez (Akçakonak)'e 1 km kadar mesafede otomobilden inerek, o mevkiye küçük bir tepenin üzerinden manevraları izlemiştir. Bu esnada uçaklar uçuyor, General İzzettin Çalışlar komutasındaki çıkartma ve istila kuvvetleri, tankların desteğinde Söke yönünde ilerliyorlardı. General Mustafa Muğlalı Komutasındaki kuvvetler ise düşmanın hareketini durdurmaya çalışıyorlardı.⁶⁵

Atatürk bu küçük tepeden bir saat kadar hareketi takip etmiş, daha sonra beraberindekilerle birlikte Söke'ye dönmüştür. Kemal Paşa Mahallesi'ndeki Süvari Alay Karargahı'nı ve Mahfeli ziyaret etmiş, akşama doğru maiyeti ile birlikte Kuşadası yolu üzerinden Çamlık'a gitmiştir. Atatürk 10-11 gecesini Çamlık 'ta Aziziye'de geçirmişlerdir. 11 Ekim sabahı saat yedide her tarafta gene taarruz başlamış çok sarp fundalık ve kayalık bir arazide ilerleme müşkülâtına rağmen mavi taraf Ortaklar, Kuzeyi ve Moral batı hattına ve daha içlere kadar ilerlemişlerdir. Oldukça kuvvetli kıtalara karşı kırmızının karşı koyuşu savunması takdirle karşılanmıştır.⁶⁶

Atatürk iki gece Çamlık'ta kalmış, Ege Manevralarını buradan takip etmiştir.⁶⁷ Atatürk manevralar esnasında her iki tarafın hareketlerini yakından takip etmiştir. Atatürk Türk ordusunun disiplin ve enerjisini, subayların vukufly gayretlerini ve büyük kumandanlarda yüksek sevk ve idare kabiliyetini büyük memnuniyet ve takdirle müşahede ve tespitlerde

⁶³ 2'nci Ordu Tarihçesi, s. 4-9

⁶⁴ 2'nci Ordu Tarihçesi, s. 4-4.

⁶⁵ Atatürk'ün Nöbet Defteri, (Toplayan ; Özel Şahingiray), Ankara 1955, s .661, Cumhuriyet 11 Ekim 1937.

⁶⁶ Ulus 11 I. Teşrin 1937

bulunmuştur.⁶⁸ Ege Manevraları sırasında Atatürk rahatsızdı. Germencik'te yapılacak olan resmi geçide katılmadan, 13 Ekim 1937 Çarşamba günü Ankara'ya dönmeye karar verdi. Beraberinde İsmet İnönü olduğu halde aynı gün manevra sahasından ayrılarak Aydın'dan trenle Ankara'ya hareket etmiştir.⁶⁹

Sonuç

Mustafa Kemal Atatürk yaşamı boyunca Kuşadası'nı 3 kez ziyaret etmiştir. 1924 ve 1937 seyahatleri bölgede gerçekleşen manevralar vesilesi ile olmuştur. 1924 yılında gerçekleşen ziyareti Kuşadası'nda kaldığı en uzun süreli ziyaret olmuştur. Bu ziyaret sırasında Kuşadası halkı ile temas etmiş, Kuşadası'nın ihtiyaçlarını, istek ve taleplerini yöneticiler ve halkın bizzat kendisinden dinlemiştir. Yine bu gezisi sırasında Kuşadası'nın manzarasını beğendiği tepeye Kuşadalılar Gazi Beğendi adını vermişler. Bu alanı Gazi Beğendi adıyla günümüze kadar taşımışlardır. 1934 yılında Kuşadası ziyareti Şah Pehlevi'nin yapacağı Türkiye gezisi öncesi gidilecek yerleri görüp denetlemek amacıyla gerçekleşmiştir. 1934 yılında Türk-İngiliz İlişkilerinin gerilmesine neden olan Kanapıçe Koyunda bir İngiliz erinin hayatını kaybettiği olayla yakından ilgilenmiş, Türk askerini İngiltere ile savaşı göze alarak korumuştur. II. Dünya Savaşı öncesi Avrupa'nın büyük bir gerilim içinde bulunduğu 1937 yılında gerçekleştirilen Büyük Ege Manevralarında hasta olmasına rağmen Türk Ordusuna destek ve inancını belirtmek için üç gün manevra sahasında kalmıştır. Atatürk'ün bölgeye her ziyaretinde kendisini coşkulu, heyecanlı büyük kalabalıklar karşılamıştır. Kuşadası'na ziyaretleri kısa süreli olmuş Kuşadası Halkı Atatürk'e saygısının bir ifadesi olarak yüzünü bir kez olsun görebilmek için saatlerce yağmur, soğuk, sıcak demeden geçeceği yollarda kendisini beklemiştir. Atatürk'ün Kuşadası'na programsız yaptığı ziyaretler buradaki incelemeleri sırasında verdiği mesajlar çağdaş Türkiye yaratma hedefinin bir adımı olarak hayata geçirilmiştir.

KAYNAKÇA

⁶⁷ Atatürk Aydın'da, s.27-28, Atatürk'ün Nöbet Defteri, s. 662, Cumhuriyet 13 Ekim 1937.

⁶⁸ "Atatürk Manevra Sahasında", Yeni Asır 14 Teşrin-i Evvel 1937.

⁶⁹ Anadolu 14 Ekim 1937, Yeni Asır 14 Ekim 1937, Cumhuriyet 14 Ekim 1937, Aydın 14 Ekim 1937, Atatürk Aydın'da, s. 80-86, Günver Güneş, Atatürk ve Aydın, s. 92.

Arşiv Belgesi

ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kutu No: 40, Gömlek No: 48, Belge No: 48-1, Tarih, 7.10.1937. Bkz., EK-12.

Gazete ve Dergiler

Akşam	İstanbul
Anadolu	İzmir
Aydın	Aydın
Cumhuriyet	İstanbul
Hakimiyet-i Milliye	Ankara
Kuşadası Yerel Tarih Bülteni	Kuşadası
Ulus	Ankara
Son Posta	İstanbul
Tan	İstanbul
Yeni Asır	İzmir

Kitap ve Makaleler

- AKER, M. Şefik, 57. Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi 1918-1920, ATASE Yayını, Ankara 2006.
- ALTAY, Fahrettin, 10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922, Eylem Yayınları, Ankara 2008.
- ATATÜRK, M. Kemal, Nutuk 1919-1927, ATAM Yayınları, Ankara 1991.
- ATATÜRK AYDIN'DA, Haz:M. Kemal Şenol, İzmir 1981.
- Atatürk'ün Nöbet Defteri**, (Toplayan ; Özel Şahingiray), Ankara 1955.
- BELEN, Nezahat, 1900-1973 Yılları Arasında Kuşadası'nın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Tarihi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2004
- CUMHURİYETİN 50. YILINA ARMAĞAN, Aydın İl Yıllığı 1973, Aydın 1973
- ÇELİK, Mustafa Edip, İngiliz Büyükelçilik Raporlarında Türk Dış Politikası 1933-1937 , Tarih ve Gelecek Dergisi c.3, sayı:2, Ağustos 2017, Muş 2017.

- ÇOKER, Fahri, Türk Parlamento Tarihi-Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, , C.III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995
- DEĞERLİ, Esra Sarıkoyuncu, Bir İngiliz Diplomatının Gözüyle Atatürk ve Türkiye 1933-1939, Turkish Studies, International for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic, Volume:3/4, Summer 2008, Ankara 2008.
- DİRİK, K. Doğan, Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik, Bandırma Vapurundan Halkın Kalbine, Güner Yayınları, İstanbul 2008.
- ERGÜL, Ali, "Atatürk Kuşadası'nda", Kuşadası Yerel Tarih Bülteni Özel Sayısı, Şubat 2008, Kuşadası 2008.
- GÖKOVALI, Şadan- ÇELİKKANAT, Kaya- İLHAN, Orhan, Atatürk ve İzmir, İzmir Gazeteciler Cemiyeti, İzmir 1980.
- GÖKSEL, Burhan, Atatürk'ün Gençlik Konusuna Bakışı ve Niçin Atatürkçülük Eğitimi, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.II, Sayı:5, Mart 1986, Ankara 1986.
- GÜNEŞ, Günver, Atatürk ve Aydın, Aydın Ticaret Odası Kültür Yayınları No:1, Aydın 2006.
- HALICI, Şaduman, Yeni Türk Devletinin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt 1892-1943, ATAM Yayınları, Ankara 2004.
- HALICI, Şaduman, Milli Mücadele'de Kuşadası ve Söke 1919-1922, İzmir 2009.
- İKİNCİ ORDU TARİHÇESİ 1843-2000;** İkinci Ordu Matbaası, Malatya, 2000.
- KOCATÜRK, Utkan, Doğumundan Ölümüne Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- KONUĞU, Enver, Atatürk ve Bolu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:XVIII, Sayı:54, Kasım 2002, Ankara 2002
- KOSTAK, Ercan, M. Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı Olarak Katıldığı Askeri Manevralar, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- ÖNDER, Mehmet, Atatürk'ün Yurt Gezileri, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.
- ÜLKER, Necmi- GÜNAY, Vehbi- DAŞDEMİR Latif, İzmir'in Sevinç Günleri, Atatürk'ün İzmir Ziyaretleri, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Uygulama Merkezi Yayını, İzmir 2009
- TOPAL, Nail, Ateşten Adam Mahmut Esat Bozkurt, Atayurt Yayınları, Ankara 2017.